

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN BATI BALKANLAR'DA GENİŞLEME POLİTİKASI

Mehmet ERKMEN¹

Özet

Avrupa Birliği (AB)'nin kuruluş süreci felsefi olarak 14. ve 15. yüzyıllara dayanmaktadır. Avrupalı ülkeler kendi aralarında savaşları bitirip, ekonomik birlik oluşturarak malların, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımını içeren uluslar-üstü bir örgüt kurmayı planlamışlardır. AB ilk olarak Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) adı altında, altı kurucu ülke ile kurulmuştur. 2013 yılında Hırvatistan'ın katılımıyla 28 üyeli küresel bir güç haline gelmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyet'in resmi olarak dağılmasından sonra Dünya'da Sosyalizm düşüncesi çökmüştür. Dünya çift kutuplu sistemden, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin egemen olduğu tek kutuplu sisteme geçmiştir. SSCB ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan ülkeler stratejik konumları gereği hem AB'nin hem de Rusya'nın ilgisini çekmiştir. AB genişleme politikaları bazen ekonomik bazen de siyasi açıdan gerçekleştirilmektedir. AB ülkelerinin sınırında yer alan Balkanlar bölgesi AB için hem enerji yolları üzerinde yer almakta hem de AB ülkelerinin güvenliği için güvenli bir koridor oluşturmaktadır. AB'nin beşinci ve altıncı genişlemesine bakıldığında Batı Balkan bölgesinin önemi anlaşılmış olup, aday ülkeler Batı Balkan ülkelerinden oluşmaktadır. Bu çalışmada, AB'nin tarihsel oluşum süreci ve Batı Balkan ülkeleri ile olan ilişkileri AB'nin genişleme politikaları perspektifinden incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Batı Balkanlar, Genişleme Politikaları

EXPANDING POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN WESTERN BALKANS

Abstract

European Union (EU) as an ideology dates back to 14th and 15th centuries. It was proposed by the war torn European States mainly as a single market economic union to facilitate the free movement of people and financial capital. It was first established by six states as the European Coal and Steel Community (ECSC). After going through several iterations, the European Union reached its current form in 2013, which is a global powerhouse that consists of 28 member states, more than 500 million people and an estimated total GDP of more than \$19 trillion. After the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), socialism as an ideology lost its stance. The world's political landscape transformed from a two-pole system to a single pole system dominated by the United States of America. The collapse of USSR and SFRY resulted in many small independent states, which were strategically interesting for EU and Russia. The expansion strategy of EU is generally influenced by political or economic reasons. The Balkans region is at the border of EU and is strategically important for EU for two main reasons: the region commands over the energy corridor for EU and also plays an important role for border security of EU. The importance of Balkans region would be evident when EU's 5th and 6th expansion leaps are considered. Evidently, EU is strategically focusing on west Balkan countries for expansion. In this work, the historical evolution of EU and its relations with the Balkan countries will be analyzed with the perspective of EU's strategic expansion policies.

Key words: European Union, West Balkans, Expansion Policies

GİRİŞ

AB'nin kuruluş süreci felsefi olarak 14. ve 15. Yüzyıllara dayanmaktadır. Avrupalı ülkeler kendi aralarında savaşları bitirip, ekonomik birlik oluşturarak malların ve kişilerin serbest dolaşımını içeren uluslar-üstü bir örgüt kurmayı planlamışlardır. AB ilk olarak AKÇT adı altında kurulmuştur.

---

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, erkmenbey@gmail.com

Sanayi Devrimi ile birlikte Silah ve Savunma sanayinin hammaddesi olan kömür ve çelik üretimi ve tüketimi denetim altına alınarak dolaylı yoldan kendi aralarında olan savaşları bitirmiştir.

SSCB 1991 yılında resmi olarak dağılmıştır. SSCB dağıldıktan sonra 15 tane ülke bağımsızlığını çeşitli tarihlerde ilan etmişlerdir. Doğu Avrupa olarak adlandırılan bu bölge coğrafi ve stratejik öneme sahiptir. Doğu Avrupa bölgesinde, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Moldova, Polonya, Romanya, Slovakya, Ukrayna, Belarus gibi ülkeler yer almaktadır. AB ülkelerinin enerji ve ticaret yolları üzerinde olması AB'nin her zaman ilgisini çekmiştir. SSCB dağıldıktan sonra siyasi ve kültür mirası Rusya Federasyonu'na kalmıştır. SSCB'nin bünyesinde olup sonradan bağımsızlığını ilan eden ülkelere karşılıklı bağımlılık çerçevesinde maddi ve manevi baskılar uygulamaktadır. Doğu Avrupa kısmında kalan ülkeler AB ve Rusya arasında tercih yapmak zorunda kalmıştır.

Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyet 1992 yılında resmi olarak dağıldıktan sonra 8 ülke bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu olaydan sonra Dünya'da Sosyalist düşünce ve yönetim sistemi sona ermiş Batı ülkelerinin özellikle ABD'nin savunmuş olduğu Serbest Piyasa Ekonomisi veya Kapitalizm etkili olmuştur. Soğuk Savaşı'n sona ermesiyle Batı Bloku Dünya genelinde gücünü tescil etmiştir. ABD Dünya'da tek kutuplu sistemin baş aktörü olmuştur. Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte, Batı Balkanlar kavramının uluslararası arenada yerini aldığı görülür. Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Kosova, Makedonya ve Sırbistan ülkeleri uluslararası bir kavram olacak şekilde "**Batı Balkanlar**" diye tanımlanır(Altun, 2013:217). Bağımsızlığını kazanan ülkeler ekonomik krizler yaşamıştır. Özellikle enerji bağımlılığı konusunda Rusya'dan enerji ithal ederek Rusya'ya bağımlı kalmışlardır. AB'nin sınırında kalan Batı Balkanlar olarak adlandırılan yer coğrafi açıdan ve stratejik açıdan AB için önem arz etmektedir.

AB'nin Rusya'dan ithal ettiği enerji yolunun Batı Balkanlar üzerinden geçmesi ve AB ülkelerinin sınırında olması Birlik üyelerinin güvenliği için Batı Balkan bölgesini AB için vazgeçilmez kılmaktadır. 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ve Ukrayna'ya uygulamış olduğu sosyal ve ekonomik baskılar bölgenin güvenliğini tehdit etmiştir. AB, Doğu Avrupa ülkelerinin ve Batı Balkan ülkelerinin Rusya'nın etkisi altında kalmasını istememektedir. AB Batı Balkan bölgesinin Rusya'nın etkisinde kalmaması için bu ülkelerle ilişkileri geliştirmiştir. AB genişleme politikalarına Batı Balkan ülkelerini dahil etmeyi planlamaktadır. Batı Balkan ülkelerinden, Arnavutluk, Karadağ, Makedonya ve Sırbistan'a adaylık statüsü verilmiştir.

Çalışmamızın, birinci bölümünde AB'nin günümüze kadar geçirdiği tarihsel süreç ele alınacaktır. İkinci bölümde ise AB'nin derinleşme politikaları ve genişleme politikaları Batı Balkan ülkeleri perspektifinden incelenecektir. Sonuç olarak, SSCB'nin siyasi ve ekonomik mirasçısı olan Rusya'nın 2014 yılında Kırım'ı uluslararası hukuka aykırı bir şekilde ilhak etmesi sonrasında Rusya'nın Ukrayna ve diğer Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde etkisinin artacağı düşünülmektedir. Rusya'nın bu çevreleme politikaları karşısında savunmasız ve ekonomik olarak güçsüz olan Batı Balkan ülkelerinin etkilenmemesi mümkün değildir. Bu nedenlerden dolayı, AB'nin Batı Balkan ülkelerini genişleme politikalarına dahil etmesi gerektiği vurgulanmıştır.

1.AVRUPA BİRLİĞİ'NİN OLUŞUM SÜRECİ

Avrupalı Hristiyan Devletler, tarih boyunca kendilerine yapılacak tehditlere karşı kendi aralarında sorunları çözebilmek için bir birlik kurabilme düşüncesini savunmuşlardır. Aralarında sosyal ve ekonomik anlaşmazlıkları bu birlik vasıtasıyla çözmeyi amaçlamışlardır. Felsefi temelleri çok eskiye dayanan birlik oluşturma süreçleri tarihsel açıdan bakıldığında Maximillian July (1559-1641), William Penn (1644-1718), Immanuel Kant (1724-1804) gibi bilginler "**Birleşmiş Avrupa**" tasvirini eserlerinde işledikleri görülmektedir (Özgöker & Batı, 2017:28). Avrupalı ülkeler kendi aralarında savaşları bitirip barış ve refah içinde yaşamak istemektedir. 1943'te Jean Monnet, Avrupa'da sürekli barışın sağlanması için savaştan sonra Avrupa Devletleri'nin ulusal egemenliğine dayanan bir prestij politikası ve ekonomik çıkar peşinde gitmekten vazgeçmelerini belirtip hükümetler üstü bir yapının kurulmasını önermiştir (Canbolat, 1998:178). AB'nin örgüt yapısına bakıldığında diğer örgüt ve topluluklardan ayıran en farklı özelliği ulus-üstü (supranasyonel) olmasıdır. Uzun yıllar

Almanya ve Fransa arasında süren savaşları bitirmiştir. Avrupa birleşme fikirleri ilk olarak İngiltere ve Fransa arasında ticaret antlaşması şeklinde başlamıştır. Ülkelerin aralarında sınırları kaldırarak ticaret ve ekonomik antlaşmalara bağlı olarak bir oluşum planlanmıştır. Avrupa'da ilk ekonomik bütünleşme, 1932 yılında imzalanan Quichy Antlaşması ile gerçekleştirilen Belçika, Hollanda ve Lüksemburg birleşmesidir. Benelux adı verilen bu birleşmede istenilen amaca, 1944 yılında ulaşılmış ve Gümrük Birliği hayata geçirilmiştir (Karluk, 1996:126). Bu şekilde birliğin temelleri atılmış olup ekonomik ve siyasi anlamda birleşme sağlanmıştır.

1.1.Schuman Planı

9 Mayıs 1950'de Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın Batı Almanya ve Fransa'da çelik ve kömür üretimini denetleyecek tek bir organ oluşturması ve bu ortaklığın diğer Avrupa ülkelerinin üyeliğine ve Birleşmiş Milletlerin iş birliğine de açık tutulması konusunda önerdiği plandır. Robert Schuman, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu kuran ve "Avrupa Birleşik Devletleri"nin kurulması konusunda çaba göstermiş bir kişidir. Robert Schuman'ın önerisi Fransız hükümeti tarafından "Avrupa'nın birleşmesi konusunda atılan ciddi bir adım" olarak değerlendirildi (Karluk, 1996:178). Dokuz ay süren uzun müzakerelerden sonra, "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu" kurulması konusunda ortaya atılan tasarı (Schuman Planı) Batı Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya Dışişleri Bakanlarının katıldığı Paris konferansında 18 Nisan 1951 tarihinde kabul edilmiştir (Karluk, 1996:179). Schuman Planı AKÇT'nin temelini oluşturmuştur.

1.2.Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)

Almanya'nın tekrar güçlenmesi ve SSCB'nin Çekoslovakya ile Doğu Almanya ile birlikte hareket etmesi Avrupa ülkeleri için bir tehdit oluşturması, 1951 yılında AB'nin temellerinin atıldığı Avrupa Kömür ve Çelik Birliği'nin kurulmasına neden olmuştur (Önen, 1989:54). Kömür ve Çelik savaş sanayinin en temel gereksinimi olduğu için bu birlik ile üretim ve tüketim planlaması yapılarak savaşların önüne geçilmiştir. Fransa ve Almanya arasında bir karşılıklı bağımlılık ilişkisinin oluşması ve böylece Avrupa barışının sağlanma çabaları, AKÇT'nin kurulmasında en etkin rolü oynamıştır (Kıraç & İlhan, 2010:98). Bu topluluğun amacı sınırları kaldırarak ekonomik bütünleşme sağlamak ve dolaylı olarak savaşların önlenerek barışın tesis edilmesidir. Avrupa bölgesi olarak sanayide etkin rol alarak demir çelik üretimini artırmak ve işsizliği önlemek hedeflenmiştir. AKÇT 18 Nisan 1951 yılında Paris'te kurucu altı ülke Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika, Lüksemburg tarafından Antlaşma metni imzalanarak 25 Temmuz 1952'de yürürlüğe konulmuştur. AKÇT'nin Yüksek Otoritesine bakıldığında ise "tüzel kişilik" sahibi aynı zamanda Avrupa'nın ilk gerçek uluslar-üstü kurumu olduğudur (Özgöker & Nebiye, 2013:174). AB günümüzde uluslar-üstü niteliğiyle ilk ve tek olma özelliğine sahip küresel bir güçtür.

1.3.Roma Antlaşması ve Avrupa Ekonomik Topluluğu

AKÇT ile hedeflenen barış ve ekonomik ilerleme başarıya ulaşmıştır. Avrupa'da Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ülkelerinin AKÇT'yi kurmalarıyla kısa sürede elde edilen bu başarı üye ülkeleri ilerleyen zamanda genişlemeye devam edecektir. AKÇT Dışişleri Bakanları öncülüğünde 1955 yılında yapılan toplantıyla başkanlığını Belçika Dışişleri Bakanı olacak şekilde P. Henri Spaak adında komite kurma kararı almışlardır. Komite, ekonomik entegrasyonu gerçekleştirecek yeni bir topluluk kurmayı öngörmüştür (Özgöker & Batı, 2017:28). Speak adlı rapor AKÇT organizasyonunun yanında, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu adında yeni toplulukların kurulmasını öngörüordu. AKÇT kuran üye ülkeler Spaak planını onaylayarak bu toplulukları kurmuştur. Roma Antlaşması'nın önemi ise Avrupa'da demokrasi ile yönetilen her ülkenin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) girebileceği vurgulanmaktadır. AET 25 Mart 1957 tarihinde kurulmuştur (Karluk, 1996:202). Kömür ve Çelik ile başlayan topluluk ekonomik ve enerji anlamlarında da birleşmeyi sağlamıştır.

1.4.Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu

Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EUROTOM), Avrupa Birliği'nin üyesi olan ülkelerden oluşturulan uluslararası bir topluluktur. Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) kuruluş safhası da 25 Mart 1957 tarihinde ki Roma Antlaşmasında yer almaktadır. AET'nin kurulduğu gün itibariyle AAET'de aynı gün kurulmuştur (Özgöker & Batı, 2017:32). AAET, AB'den bağımsız bir topluluk olarak kurulmuş, AAET ayrı bir tüzel kişiliğe sahiptir (Karluk, 2011:52). AAET AB üyesi ülkelerden oluşan uluslararası bir örgüttür.

1.5.Füzyon Antlaşması ve Avrupa Toplulukları

1965 yılında imzalan Füzyon Antlaşması (Birleşme Antlaşması) ile, yukarıda adı geçen üç topluluk (Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu) için tek bir Konsey ve tek bir Komisyon oluşturularak, bu Topluluklar, Avrupa Topluluğu (AT) adı altında anılmaya başlandı (www.ab.gov.tr, 2013). Füzyon Antlaşması'ndan sonra tek bir oluşum çerçevesine alınan AT kısa sürede etkin karar alan bir mekanizma haline gelmiştir.

1.5.1.Avrupa Birliği'nin Derinleşme Süreci

AB'nin genel olarak politikaları genişleme ve derinleşme politikaları olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Derinleşme süreci, yeni üyeleri dahil etmeden AB'nin üyeleri arasında bütünleşmeyi hedeflemektedir. Yeni üyeler dahil edilmeden Birlik çatısı altında devam eden sorunları veya sorun olabilecek durumları gözden geçirilerek bütünleşme sağlanır.

1986'da imzalanıp 1987'de yürürlüğe giren Avrupa Tek Senet Antlaşması, Avrupa bütünleşme süreci bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu antlaşmayla ekonomik anlamda Avrupa'nın iç ve tek pazarının kurulması planlanmıştır. Bu iç Pazar her türlü mal, emek, sermaye, ve hizmetlerin hiçbir engelle karşılaşmaksızın, bütün üye ülke pazarlarında serbestçe hareket edebildiği bütünleşmiş bir tek pazarı oluşturmayı amaç edinmiştir (Dedeoğlu, 2003:75).

Avrupa bütünleşme ve derinleşme sürecinde, Avrupa Tek Senedi Antlaşmasından sonra bir diğer önemli dönüm noktası Maastricht Antlaşması olmuştur. Bu antlaşmaya göre "Avrupa Birleşik Devletleri" olarak tanımlanabilecek bir birleşik devlet ile sonuçlanabilecek hukuki ve kurumsal altyapıyı kurma iradesini oluşturduğu anlaşılmaktadır (Dedeoğlu, 2003:78). AB derinleşme kavramı, AB kurulduğu tarihten itibaren yetki ve kanunların reform ve değişikliklerini kastetmektedir.

1.5.2.Avrupa Tek Senedi (1986-1987)

1980'li yıllara gelindiğinde ekonomide daralma ve hammadde yetersizliği meydana geldi. Bu yaşanan ekonomik Avrupa ülkelerinde endişe ve karamsarlığa neden olmuştur. Ekonominin genişlemesi için yeni adımlar atılması planlandı. Jacques Delors başkanlığındaki Komisyonun 1985'te hazırladığı Beyaz Kitaba dayanarak Topluluk 1 Ocak 1993'e kadar tek ve ortak pazar oluşturmayı kendisine hedef edindi. Avrupa Tek Senedi, 07 Şubat 1986'da Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, Lüksemburg ve Portekiz tarafından, 28 Şubat 1986'da ise Danimarka, İtalya ve Yunanistan tarafından imzalandı. 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile Avrupa Topluluklarını kuran Antlaşmalar kapsamlı bir biçimde değişikliğe uğradı. Bu antlaşmayla Avrupa iç ve tek pazarı oluşturmak hedeflenmiştir. Üye ülkeler arasında mal, emek, sermaye ve hizmetlerin hiçbir engelle karşılaşmaksızın bütün üye ülke pazarlarında serbestçe hareket edebilmesinin önü açılmıştır. Bu Antlaşma ile üye ülkeler arasında sınırların ekonomik anlamda da kaldırıldığının görmekteyiz.

2.AVRUPA BİRLİĞİ'NİN GENİŞLEME SÜRECİ VE BATI BALKANLAR'DA GENİŞLEME POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı sonrasında maddi ve manevi zarar gören Avrupa devletleri yeni bir oluşum oluşturmayı düşünmüşlerdir. AKÇT ile başlayan Avrupa Birliği serüveni 28 üyeli uluslar-üstü niteliği taşıyan küresel bir güç olmuştur. Savaş sanayisinin en önemli iki maddesi olan kömür ve çelik üretimi kontrol altına alınmıştır. Böylece üye ülkeler arasında hem ekonomik çıkar sağlanmış hem

de üye ülkelerin kendi aralarında savaşları engellenmiştir. AKÇT'nin başarısının ardından Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu kurulmuştur (Berksoy & Işık, 2006:145). Daha sonra Füzyon Anlaşması ile bu üç topluluk Avrupa Topluluğu adını almıştır (Can, 2009:42). AT'de Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği adını almıştır (Can, 2009:48).

Genişleme politikaları AB'nin bir dış politika aracı olmuştur. Küresel ölçekte olan gelişmeler AB'nin genişleme yönünü değiştirmiştir. AB'nin başarılı politikaları tüm ülkelerin dikkatini çekerek Birliğe üye olmak istemişlerdir. Son genişleme süreci ile 28 üyesi bulunan AB küresel aktör haline gelmiştir.

2.1. Yugoslavya Sosyalist Fedaral Cumhuriyeti'nin Dağılması ve Bağımsızlığını Kazanan Ülkeler

Birinci Yugoslavya, Birinci Dünya Savaşı sonunda 1918'de Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın kurulmasıyla başlar ve İkinci Dünya Savaşında Almanların 1941 yılında ülkeyi işgal etmesiyle sona erer. Bu krallığın adı 1929 yılında Yugoslavya'ya çevrilir (Abazi, 2007:45). Yugoslavya'da Tito önderliğinde tesis edilen sosyalist sistemin ilk yıllarında Stalin uygulamaları taklit edildi. Ancak çok kısa bir süre sonra durum değişti; Yugoslav modeli sosyalizm kendine özgü uygulamaları öne çıkarmaya başladı. Alman işgalinden SSCB'den yardım almadan, kendi olanakları ve tabii ki cömert müttefik yardımları ile kurtulan Yugoslavya, bu durumun doğal bir sonucu olarak, savaş sonunda Stalin'e mesafeli davranmaya başladı. Savaştan sonra iki ülke arasında kurulacak ilişkilerin temel kuralını Tito belirlemişti: İlişkiler eşitlik esasına dayanacaktı (Abazi, 2007:48). 1980'ler özellikle Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri için bir dönüm noktası olmuştur. Sovyetler Birliği'nin zayıflamasıyla Doğu Bloku güç kaybetmiştir. Yugoslavya'da sosyalizmi benimsediği için bu olaylardan etkilenmiştir. Tito ve Enver Hoca'nın ölümüyle sadece iki lider kaybedilmemiş, devletlerinde genel kabul gören ve birleştirici rolü olan siyasi figürler kaybedilmiştir. Sovyet sisteminin de eski gücünü kaybetmesiyle Romanya'da Ceaucescu ve Bulgaristan'da Todor Jivkov uzun süren iktidarlarını kaybetmişler, değişim yanlıları iktidara gelmiştir. Dönem içerisinde Yunanistan ve Yugoslavya haricinde tüm Balkan devletlerinde, liberalleşme ve özelleştirme gibi batıya yönelik dikkati çekmektedir. Bu yaklaşık on yıllık sürede dikkati çeken husus, tüm Balkanlarda milliyetçiliğin artması ve barışı tehdit etmesidir (Oran, 2006:481). 1991 yılına gelindiğinde artan ekonomik kriz ve sosyalizm yönetiminin yorgunluğu Yugoslavya'nın dağılmasında etkin rol oynamıştır. Artan milliyetçilik akımları ve etnik unsurlar Yugoslavya'nın dağılmasına sebep olmuştur.

Yugoslavya devletini oluşturan ülkeler sırasıyla bağımsızlıklarını ilan etmişler ve birlikten ayrılmışlardır. Bağımsızlığını kazanan ülkeler şu şekildedir. (Bulut, 2017:55).

- Slovenya: 1991 bağımsızlığını ilan etti
- Hırvatistan: 1991 bağımsızlığını ilan etti
- Makedonya: 1991 bağımsızlığını ilan etti
- Bosna-Hersek: 1992 bağımsızlığını ilan etti
- Sırbistan-Karadağ: 1993'te Yugoslavya yerine Sırbistan-Karadağ Federasyonu kuruldu.
- Karadağ: 2006'da bağımsızlığını ilan etti.
- Kosova: 2008'de bağımsızlığını ilan etti.

2.2. Genişleme Politikasının Bugünü

AB genişlemesi, AB'nin iç dinamikleri, önceki genişleme dalgalarından edinilen deneyimler ve AB'ye katılmayı bekleyen ülkelerin özel durumları temelinde evrilmeye devam etmektedir. Bu bağlamda, 2007 yılında Bulgaristan ve Romanya'nın yolsuzluk ve örgütlü suçlar alanlarındaki sorunlara rağmen Birliğe üye olması ve GKRY'nin Kıbrıs meselesi çözüme kavuşturulmadan gerçekleşen üyeliği belirleyici olmuştur. Buna ek olarak, 2004 ve 2007 yıllarındaki genişleme dalgasından sonra AB kamuoyunda kendini hissettiren genişleme yorgunluğu ve 2010 yılında AB'yi etkisi altına alan Avro Alanı borç krizi genişlemenin AB'nin öncelikleri arasında alt sıralara gerilemesinde etkileyici olmuştur. Tüm bu faktörlerin AB'ye katılım şartlarını daha da zorlaştırdığı

söylenbilir. AB Konseyi genişleme politikasında daha fazla söz sahibi olmuş, genellikle genişleme yanlısı bir tutum izleyen Komisyon ise genişleme politikası her ülkenin özel durumu ve karşılaştığı zorlukları göz önünde bulundurarak özel girişimler uygulama yoluna gitmiştir. Türkiye ile müzakerelerin ivme kazandırılması için başlatılan Pozitif Gündem; Makedonya ile reform ivmesinin canlı tutulması için Yüksek Düzey Katılım Diyaloğu ve Bon gibi girişimler bu doğrultuda hayata geçirilmiştir.

Avrupa Komisyonu, Ekim 2011'de sunduğu 2011-2012 Genişleme Strateji Belgesi'nde hukukun üstünlüğünü AB üyelik sürecinin merkezine oturtan yeni yaklaşımı kabul etmiştir. Yeni yaklaşıma göre, hukukun üstünlüğü ile doğrudan ilişkili iki fasıl olan "Yargı ve Temel Haklar" ile "Adalet, Özgürlük ve Güvenlik" fasılları katılım müzakerelerinde öncelikli olarak ele alınarak, müzakereler boyunca yakından takip edilecek ve en son kapatılan fasıllar olacaktır.

2013-2014 Genişleme Stratejisi'nde ise Komisyon, "temel konuların öncelikli olarak ele alınması" teması ışığında 2014 yılı için hukukun üstünlüğü, ekonomik yönetim, demokratik kurumların güçlendirilmesi, temel haklar ve komşularla iyi ilişkiler olarak konularına özel önem atfedeceğini açıklamıştır (Dedeoğlu, 2003:142). AB'nin genişleme politikaları, AB ülkeleri güvenliği için Batı Balkan Bölgesine yöneldiği görülmektedir.

2.3. Avrupa Birliği'ne Aday Ülkeler

AB'nin 2004 tarihinde gerçekleşen beşinci ve en büyük genişlemesi olan 'büyük patlama' olarak nitelenen Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri'nin on tanesinin AB'ye üye olmuştur. Daha sonra Romanya, Bulgaristan ve Hırvatistan'ın Birliğe üye olmasıyla AB genişleme yönünü Batı Balkanlara çevirmiştir. Sırbistan, Karadağ, Makedonya ve Arnavutluk aday ülke statüsü kazanmıştır. AB Devlet ve Hükümet Başkanlarının 17 Aralık 2004 tarihli Zirvesinde aldığı karar doğrultusunda 3 Ekim 2005 tarihinde Lüksemburg'ta yapılan Hükümetlerarası Konferans (HAK) ile Türkiye resmen AB'ye katılım müzakerelerine başlamıştır. Türkiye'de AB'ye aday ülke konumundadır. Balkanlar bölgesinin AB'ye üye olması bölgeye barış ve istikrar getireceği düşünülmektedir. Beşinci genişlemenin büyüklüğü Birlik içerisinde aday ülkelerin hazır olmadan AB'ye üye olma hakkı kazandığı ikilemini doğurmuştur. Bu yüzden Balkanlara yönelik genişleme farklı bir şekilde yorumlanmaktadır.

Beşinci ve altıncı genişlemelere politikalarına bakıldığında genişlemenin siyasi kriterlere göre gerçekleştiği düşünülmektedir. Çok sayıda ülkenin Birliğe üye olması ekonomik ve nüfus bakımından AB için hazmedilme kapasitesi açısından zor olmuştur.

2.4. Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar'da Genişleme Politikası

AB Nisan 1997'de bölgedeki ülkelerin demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları gibi Avrupa değerlerini benimsemelerine ve bölge ülkeleri arasında uzlaşma ve iş birliğini geliştirerek, bölgede güvenlik ve istikrarı sağlamak amacıyla Balkan ülkelerini siyasi ve ekonomik açıdan AB'ye yakınlaştırmak istemiştir. Bu bağlamda çeşitli teşvikleri öngören ve koşulluk politikasını içeren "**Bölgesel Yaklaşımı**" geliştirmiştir. AB'ye üyelik kriterlerini yerine getirmeleri koşuluyla mali yardımlar ve imtiyazlar verileceği belirtilmiştir.

14 Aralık 1995 tarihinde Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan arasında imzalanan Dayton Antlaşması'nın ardından 26 Şubat 1996'da kabul edilen Bölgesel Yaklaşım politikası, AB'nin Bulgaristan ve Romanya da dahil olmak üzere Batı Balkan ülkelerine yönelik ortak politikasının başlangıcını oluşturmaktadır. Bu politika ile temel olarak söz konusu ülkelerde istikrarın sağlanması, AB'ye karşı duyulan güvensizliğin ortadan kaldırılması ve ABD'nin bölgede hakimiyetinin sonlandırılması amaçlanmıştır (Mujezinoviç, 2007:175).

AB, Balkanlara yönelik genişlemesinde öncelikle bölgede istikrarsızlığı ve savaşları engelleyerek kendi dış güvenliğini ve sınırlarını sağlamayı hedeflemiştir. Bu bağlamda özellikle Romanya ve Bulgaristan'ın üyeliğinden sonra savaşların yaşandığı Batı Balkan bölgesine yönelmiştir.

Avrupa Komisyonu, Mayıs 1999'da Batı Balkanlar'ın kalkınması için hukukun üstünlüğü, demokratik ve istikrarlı kurumların oluşturulması ve serbest piyasa ekonomisine geçişi öngören ve bu

koşullar yerine getirildiğinde üyelik perspektifinin bulunduğu iddialı bir vizyon belirledi. İstikrar ve Ortaklık Süreci (SAP) olarak adlandırılan bu sürecin sonunda Kopenhag Kriterlerinin yerine getirilmesi halinde, ülkelerin AB ile daha yakın işbirliği öngören İstikrar ve Ortaklık Antlaşması (SAA) imzayalabileceği belirtilmiştir (Özgöker & Batı, 2017:40)

AB'nin Balkanlarda genişleme politikası, Balkanlarda güç boşluğunu doldurmak için beşinci genişlemenin ilk evresinden sonra Bulgaristan, Romanya ve Hırvatistan'ın birliğe dahil olmasıyla sonuçlanmıştır. AB'nin Balkanlarda genişleme politikasının temelinde AB'nin dış güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Bunun için bölgenin istikrarsızlığını önlemeye çalışmıştır. AB Batı Balkanlar'ın istikrarsızlığını önlemek için bölgede yeni stratejiler geliştirmiştir.

2.4.1.Royaumont Süreci

AB'nin Batı Balkanlar politikasına yönelik ilk kapsayıcı yaklaşımı "Royaumont Süreci"dir. AB öncülüğünde 13 Aralık 1995 tarihinde Fransa'nın Royaumont kasabasında bir araya gelen yirmi yedi ülke, 'Güney-Doğu Avrupa'da İstikrar ve İyi Komşuluk İlişkileri Süreci' Deklarasyonunu kabul etmişlerdir (Özgöker & Batı, 2017:40). İspanya'da yapılan Madrid Zirvesi Sonuç Bildirgesinde anılan bu sürecin AB tarafından olumlu karşılandığı görülmektedir. Royaumont Süreci'nin içeriğine bakıldığında Eski Yugoslavya'yı oluşturan Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ, Makedonya, Hırvatistan, Slovenya ile bu ülkelere komşu olan Arnavutluk, Macaristan, Bulgaristan ve Romanya, Türkiye, AB'ne üye ülkeler, Rusya ve A.B.D katılmıştır. Royaumont Süreci'nin temel amaçlarından bir tanesinde, 21 Kasım 1995 tarihinde Dayton'da müzakereleri başlatan ve 14 Aralık 1995 yılı itibarıyla Paris'te imzalanan Dayton Barış Antlaşması'nın uygulanabilmesi için katkı sağlamak olduğu ve 1998-1999 döneminde, bölgede demokrasinin ve sivil toplumun yerleşebilmesi amacına hizmet edebilmek yapıldığı görülmektedir (Kavalalı, 2005:152).

2.4.2.Ortak İstikrar Pakti

1999 yılında Kosova Krizi sonrasında AB Balkanlar üzerinde olan güvenlik sorunlarına çözüm bulmak için yeni politikalar geliştirmiştir. Balkan Bölgesinde yaşanan krizler ve savaşlar doğrudan AB ülkelerini etkilemektedir. İstikrar Pakti'nin temel hedefi, Güneydoğu Avrupa'da uzun dönemli istikrar ve barış ortamını tesis etmektir. İstikrar Pakti Güneydoğu Avrupa ülkelerinde siyasi ve ekonomik istikrarı kalıcı kılmak için birçok alanda işbirliğine gitmeyi düşünmektedir. Bölge ülkelerindeki ekonomik istikrarı ise güçlü makroekonomi politikalarıyla yönetilen serbest piyasa ekonomisi kurallarıyla ve özellikle ticaretin serbestleştirilmesi yoluyla ulaşılabileceği inanılmıştır (Özgöker & Batı, 2017:32). İstikrar Pakti'nin hedefine ulaşması aynı zamanda ülkelerin AB'ye üye olma şartlarını sağlaması anlamına gelmektedir.

2.4.3.Bölgesel Yaklaşım Politikası

Dayton Barış Antlaşmasının uygulanmasına yönelik olarak, 15-16 Şubat 1996 tarihinde yapılan Roma Konferansı öncesine bakıldığı zaman, Konseyin davetiyle birlikte, Komisyon 14 Şubat 1996 tarihi itibarıyla Batı Balkan ülkelerine yönelik kapsamlı bir rapor hazırlanmış ve 'Bölgesel Yaklaşım' adlı yeni bir politika önermiştir (Kavalalı, 2005:145). AB'nin Bölgesel Yaklaşım politikası ile Batı Balkan ülkelerine mali yardımlar, ticari ve ekonomik işbirliği önermiştir. Batı Balkan ülkelerine siyasi ve ekonomik istikrar sağlanmak istenmiştir. Batı Balkan ülkelerinin uyması gereken kriterler arasında, mültecilerin evlerine dönüş sürecinin sağlanması, AB ülkelerinde kaçak konumunda ki vatandaşların geri kabul edilmesi, Dayton Barış Antlaşması'nın uygulanması, azınlık ve insan haklarının geliştirilmesi ve iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi sayılabilir. Avrupa Birliği bu kriterlerle ve şartlarla bağdaşmayan durumların devam edildiği gördüğünde ticari ilişkilerin askıya alınacağını yardımların durdurulacağı ve ilgili anlaşmaların erteleneceği bir nevi yaptırımlar zincirini devreye koyacağını belirtmiştir (Altun, 2013:256).

2.4.4. Selanik Zirvesi

AB Komisyonu tarafından hazırlanan ve Batı Balkan ülkeleri için yeni imtiyazlar getiren bu zirve, Yunanistan'ın Selanik şehrinde 21 Haziran 2003 tarihinde gerçekleşmiştir.

Selanik Zirvesi'nin içeriği özetle şöyle oluşturulmuştur.

- *Batı Balkan ülkelerinin de teknik yardımlardan yararlanabileceği,*

- *Aday ülkelerde oluşturulan yapıya benzer şekilde, tek çerçeve kararları yoluyla Batı Balkan ülkelerinin topluluk programlarına ve ajanlarına katılımlarının yapılması, bununla birlikte Komisyonun mali ve ekonomik yardımlar kullanımını dikkate alarak öneriler sunması yer almaktadır (Kavalalı, 2005:148).*

Selanik Zirvesi kararlarına baktığımızda AB'nin Batı Balkan ülkelerini ekonomik, mali ve teknik destek vererek bu ülkelerin AB'ye üye olmasını hedeflemektedir. AB'nin bölgede uyguladığı genişleme politikasının olumlu yönde sonuçlar verdiğini göstermektedir. Bu gelişmeler ışığında Selanik Zirvesi'nde, "Balkanlar'ın geleceği AB ile birliktedir" ifadesi Batı Balkanlar için net bir üyelik perspektifi sunmuştur (Çiftçi, 2018:98).

2.4.5. Güney Doğu Avrupa 2020 Stratejisi

Güney Doğu Avrupa ülkeleri, ekonomik ve sosyal anlamda AB ülkelerinin ortalamasının çok gerisinde yer almaktadır. Stratejinin temelinde Avrupa perspektifinde istihdam, kişi başına düşen milli gelir, doğrudan yabancı yatırımcı kapasitesi ve rafahının artırılması düşünülmüştür. Güney Doğu Avrupa 2020 Stratejisi, ulusal eylem planlarının geliştirilmesi için bölge hükümetleriyle birlikte çalışma, bölgede istikrarın sağlanarak demokrasi ve insan haklarının güvence altına alınması ve bölgesel bütünleşmeyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Stratejinin içeriği, uygulaması ve teknik detaylar stratejinin bütüncül, kapsayıcı, akılcı ve sürdürülebilir büyüme, aynı zamanda büyümenin yönetilmesidir (Özgöker & Batı, 2017:32).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

SSCB ve Yugoslavya'nın dağılmasından sonra AB'nin Güney Doğu Avrupa ve Doğu Avrupa ülkelerine bakış açısı değişmiştir. AB, Balkan Bölgesinde oluşan güç boşluğunu ve istikrarsızlığı önlemek için bu ülkeleri AB çatısı altına almayı planlamıştır. AB, Balkanlara yönelik genişlemesinde öncelikle bölgede istikrarsızlığın yayılmasını engelleyerek kendi dış güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır. AB ülkelerinin coğrafi konumu Balkan ülkeleri ile sınır olması nedeniyle, Balkanlar'da oluşabilecek kriz, savaş, göç, salgın hastalık gibi unsurlar ilk olarak AB ülkelerini etkileyecektir. Romanya, Bulgaristan ve son olarak Hırvatistan'ın AB'ye üye olması Batı Balkan ülkeleri için bir umut kaynağı olmuştur. Balkan tarihine bakıldığında güçlü devletin himayesinde olduğu zamanlar refah, barış, kültürel anlamda gelişmeler gözlemlenmiştir. Siyasi açıdan istikrarsızlığın olduğu dönemlerde krizler, savaşlar olduğu görülmektedir. Batı Balkan ülkeleri bu yüzden günümüz konjonktüründe AB'nin çatısı altında olmayı istemektedir.

Batı Balkanlarla ilişkiler kapsamında öncelikle 1996 yılında kabul edilen "Bölgesel Yaklaşım" politikası çerçevesinde politikalar uygulanırken, daha sonra 1999 yılında ilan edilen "İstikrar ve Ortaklık Süreci" ile bölge ülkelerinin AB'ye daha da yakınlaştırılması sağlanmıştır. AB tarafından mevcut aday ülke konumunda bulunan; Arnavutluk, Bosna-Hersek, Karadağ, Makedonya ve Sırbistan gibi Batı Balkan ülkelerinin önümüzdeki yıllarda AB'nin genişleme politikalarına dahil olarak AB üyesi olması beklenmektedir. Rusya'nın 2014 yılında Kırım'ı ilhak etmiştir. Rusya'nın bu tutumu ilerleyen yıllarda istikrarsız ve ekonomik anlamda gelişmemiş olan Batı Balkan ülkeleri için bir tehdit oluşturabilir. AB, Rusya'nın Doğu Avrupa ve Güney Doğu Avrupa bölgesinde Rusya'nın etkili olmasını istemediği için bu ülkelerle ikili ilişkilerini ve ticaret bağlarını geliştirmiştir.

Batı Balkan ülkelerinin AB çatısı altında bulunmaları, tüm bölgelere ekonomik, kültürel ve siyasi ilişkilerde gelişmesini sağlayacaktır. Batı Balkanlar, AB'nin genişleme politikalarına dahil olması gereken jeostratejik ve jeopolitik konuma sahip bölgedir. Balkan bölgesinde bulunan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Karadağ, Makedonya, Sırbistan ülkelerinin siyasi, ekonomik ve rafah seviyelerinin yükselmesi için AB çatısı altında olması gerekmektedir. Ortadoğu'da oluşan siyasi istikrarsızlık nedeniyle milyonlarca insan göç edilmeye mecbur bırakılmıştır. Oluşan göçler, kara ve deniz yoluyla Batı Balkan ülkeleri üzerinden Avrupa ülkelerine gerçekleşmektedir. Göçler Avrupa

ülkelerini maddi ve manavi olumsuz yönde etkilemektedir. AB ülkelerinin güvenliği için Batı Balkan ülkelerinin önemi büyüktür.

Batı Balkan bölgesinin gelecekte barış ve refah içinde yaşayabilmesi için, AB ile bütünleşme sürecinin kısa sürede gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu ülkelerin AB'ye üye olması için siyasi, ekonomik ve kültür alanlarında ortak işbirliği ile AB'ye üyeliğe hazırlanmalıdır. Balkan ülkeleri arasında etnik, milliyetçilik kavramı kullanılmadan çok kültürlülük, bir arada yaşam savunulmalı ve geliştirmeli, ortak tarihsel ve kültürel paydalar korunmalıdır.

AB'nin günümüze kadarki tarihsel süreci incelendiğinde, bölgesel düzeyde barış sağlayan, mali ve ekonomik bütünleşme ve politikalarla üyelerin refah seviyelerini yükseltmiştir. Uluslar-üstü niteliğiyle dünyada tek olma özelliği gösteren küresel bir güçtür. Balkan bölgesinin etnik, kültürel ve mikro milliyetçilik unsurları nedeniyle krizler ve savaşlar yaşanmıştır. Günümüzde tekrar böyle krizlerin ve ayrışmaların yaşanmaması için bu bölgenin AB çatısı altına girerek barış içinde yaşam sağlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- Abazi, B. *Yugoslavya Siyasal Sistemin Yıkılışı*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.
- Altun, Ö. (2013). *Avrupa Birliği Genişleme Politikası Bağlamında Hırvatistan Üyeliği*. Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi.
- Armaoğlu, F. (2001). *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Avrupa Merkez Bankası*. (2019, Nisan 15). <https://www.avrupa.info.tr/> <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-merkez-bankasi-106> adresinden alınmıştır
- Berksoy, T., & Işık, S. (2006). *Avrupa Birliği Üzerine Yazılar*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
- Bulut, R. (2017). *Eski Yugoslavya'yı Oluşturan Ülkeler ve Ekonomileri*. Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi . s.38-41.
- Bulut, R. (2018). *SSCB'Nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş*. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi . s.9-12.
- Can, H. (2009). *Avrupa Birliği'nin Kurucu Antlaşmaları*. Ankara : Adalet Yayınları.
- Canbolat, İ. (1998). *Ulus- üstü Sistem ve Avrupa Birliği*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Canveren, Ö., & Öztürk, Ç. (2014). *Avrupa Birliği genişleme Politikalarında Meşrulaştırma: Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri ile Batı Balkanların Karşılaştırmalı Analizi*. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi . s.57-60.
- Çiftçi, S (2018). *Avrupa Birliği Genişleme Politikası İçin İnsan Güvenliği Seçeneği: Bosna Hersek Örneği*. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi . s.55-59.
- Dedeoğlu, B. (2003). *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*. İstanbul. Boyut Yayın Grubu Yayınları
- Dinç, C. (2011). *Avrupa Birliğinin Beşinci Genişlemesi: Ana Temalar ve Faktörler*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi . s.215-220.
- Dinler, Z. (2013). *Mikro Ekonomi*. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Gönen, E. (2009). *Avrupa Birliği'nin Kurumları. Avrupa Birliği'ne Giriş: Tarih, Kurumlar ve Politikalar*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. s.24-30.
- Gürbüz, M., & Karabulut, M. (2009). *SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Sosyo-Ekonomik Benzerlik Analizi*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilgi Dergisi . s.35-40.
- <https://www.ab.gov.tr/>. (2017, Nisan 12). Şubat 5, 2019 tarihinde Avrupa Birliği Başkanlığı: <https://www.ab.gov.tr/> adresinden alındı
- İşcan, İ., & Hatipoğlu, Y. (2010). *Rusya'nın Serbest Piyasa Anlayışı ve Küresel Kriz*. INTERNATIONAL CONFERENCE ON EURASIAN ECONOMIES .

- Karluk, R. (2011). *Avrupa Birliği Kuruluđu Geliđmesi Geniđlemesi Kurumları*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Karluk, R. (1996). *Avrupa Topluluğu ve Türkiye*. İstanbul : Menkul Kıymetler Borsası Yayınları.
- Kavalalı, M. (2005). *Avrupa Birliği'nin Geniđleme Süreci: AB'nin Merkezi Doğu Avrupa ve Batı Balkan Ülkeleri ile İlişkileri*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Kaya, A. (2016). *Avrupa Birliği'ne Giriş-Tarih, Kurumlar ve Politikalar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. s.45-57
- Kaya, C. (2005). *İdare Hukukunda Bilgi Edinme Hakkı*. Ankara. Seçkin Yayıncılık
- Kıraç, S., & İlhan, B. (2010). *Avrupa Birliği Oluđu Süreci ve Ortak Politikaları*. Milli Eğitim Dergisi . s.192-205.
- Mor, H. (2010). *Avrupa Birliği Bütünleşme Süreci ve Sorunları*. Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi . s.501-515.
- Mujezinoviç, M. (2007). *Avrupa Birliği'nin Batı Balkan Politikası Çerçevesinde Bosna Hersek ile İlişkileri*. Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi. s24-28
- Oran, B. (2006). *Türk Dış Politikası, Kurtuluđu Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler*. İstanbul: İletişim Yayınları .
- Önen, S. (1989). *Uluslararası Mali Kuruluşlar*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Özgöker, U., & Batı, F. (2017). *Avrupa Birliği'nin Balkanlar Geniđlemesi ve Balkan Ülkelerinde 'Barış ve Refaha' Katkıları*. Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi . s.29-35.
- Özgöker, U., & Neziha, M. (2013). *Avrupa Kimliđi Kurgusu*. İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları.
- Özler, Z. (2009). *Lizbon Antlaşması*. İktisadi Kalkınma Vakfı .
- www.ab.gov.tr. (2013, temmuz 01). Nisan 29, 2019 tarihinde Avrupa Birliği Başkanlığı: https://www.ab.gov.tr/_105.html adresinden alındı
- www.ikv.org.tr. (2017, Nisan 15). Mayıs 10, 2019 tarihinde İktisadi Kalkınma Vakfı: <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=29> adresinden alındı